

Ferran Casas

Els drets dels infants i les relacions intergeneracionals

Resum

Reflexió crítica sobre l'impacte que la ratificació de la Convenció de les Nacions Unides sobre els Drets de l'Infant sembla haver tingut en el nostre entorn sociocultural, sobretot en el context psicosocial en què els infants han d'exercir els seus drets, en una societat organitzada sota la perspectiva dels interessos de la generació adulta. La Convenció sembla haver incomodat alguns aspectes de les representacions socials en provocar un debat sobre els drets dels infants a la participació social. Caldrà un canvi substancial en les relacions intergeneracionals, en la que els adults deixem de posar resistències a un canvi important per al futur de la nostra societat, que faciliti el protagonisme infantil en la vida social.

Paraules clau

Actituds, Adults, Drets, Infants, Participació, Relacions intergeneracionals, Representacions

Los derechos de los niños y las relaciones intergeneracionales

Reflexión crítica sobre el impacto que la ratificación de la Convención de las Naciones Unidas sobre los Derechos del Niño parece haber tenido en nuestro entorno sociocultural, sobre todo en el contexto psicosocial en que niños y niñas deben ejercer sus derechos, en una sociedad organizada bajo la perspectiva de los intereses de la generación adulta. La Convención parece haber incomodado algunos aspectos de las representaciones sociales al provocar un debate sobre los derechos de los niños a la participación social. Será preciso un cambio substancial en las relaciones intergeneracionales, en la que los adultos dejemos de poner resistencias a un cambio importante para el futuro de nuestra sociedad, que facilite el protagonismo infantil en la vida social.

Palabras clave

Actitudes, Adultos, Derechos, Niños, Participación, Relaciones intergeneracionales, Representaciones

The rights of children and intergenerational relationships

A critical reflection on the effect that ratification of the United Nations Convention on the Rights of the Child seems to have had on our socio-cultural space, particularly in a psycho-social context where children have to exercise their rights within a society organised around the interests of the adult generation. The Convention seems to have disturbed some aspects of social representations by stirring up debate on children's rights to social participation. This will require a substantial shift in intergenerational relationships whereby we adults give up our resistance to a significant change for the future of our society that will facilitate children's protagonism in social life.

Key words

Attitudes, Adults, Rights, Children, Participation, Intergenerational relationships, Representations

Autor: Ferran Casas

Article: Els drets dels infants i les relacions intergeneracionals

Referència: Educació Social, núm. 38 p14-25.

Adreça professional: Institut de Recerca sobre Qualitat de Vida
Universitat de Girona
ferran.casas@udg.edu

Introducció

La Convenció de les Nacions Unides sobre els Drets de l'Infant ja ha fet 18 anys... Han canviat moltes situacions que afecten els drets dels infants al llarg d'aquest període? Com sempre, tot depèn. Tot depèn, per exemple, de les estadístiques que agafem. Algunes estadístiques ens mostren que algunes coses han canviat força a millor. D'altres ens mostren que la situació dels infants a molts indrets del planeta no ha millorat gran cosa o, fins i tot, ha empitjorat. Per tant, tot depèn de les dades de què disposem, dels criteris amb què les destriem, i dels aspectes que vulguem destacar de les dades seleccionades (el got sempre pot estar mig buit o mig ple).

En aquest article em referiré a “nosaltres” com la categoria molt genèrica de persones que anomenem *adults*

Estic redactant en primera persona del plural. Potser penso en determinats professionals, en els *experts*, en els alts càrrecs d'organismes internacionals, en els polítics...? Doncs no. Em refereixo a un conjunt molt més ampli: en aquest article em referiré a “nosaltres” com la categoria molt genèrica de persones que anomenem *adults*.

Els drets i el paper de la Convenció

Les Nacions Unides, i molt particularment UNICEF, com a agència de l'ONU que té l'encàrrec de vetllar pel desenvolupament de la Convenció arreu del món, ens parlen dels tres grans conjunts de drets articulats entre si i inseparables que inclou la Convenció: Els drets a la Provisió, els drets a la Protecció i els drets a la Participació.

S'ha repetit de moltes maneres diferents que els drets a la Provisió i a la Protecció dels infants *ja existien* abans de la Convenció, i que no calia convèncer-ne a ningú de la seva importància: Tothom hi està d'acord. Una altra cosa és que es practiquin arreu, i que, amb visió global de tota la humanitat, es consideri un tema políticament prioritari. La Convenció ha contribuït a què es respectin més i es posin més en pràctica? Això no sembla clar. Però el que sí que sembla clar és que ara *en parlem més*. Potser això ja és un punt a favor de la Convenció. Però algunes veus diuen que ara en parlem més *sobretot dels infants que tenim més lluny*, i no pas dels que tenim més a prop.

Informació sobre els drets del nen

Qui s'informa de l'estat dels drets dels infants que tenim a prop? La situació més habitual és que el ciutadà no tingui ni la més remota idea de quants infants són atesos pel sistema de protecció social del nostre país; i que tampoc no la tingui sobre quants estan en la situació considerada pels professionals com l'*últim recurs*: l'acolliment residencial fora de la pròpia família. Ni tan sols ho acostumen a saber la gran majoria dels professionals que treballen amb població infantil, i això que els infants en aquestes situacions són milers. Segons dades del Ministeri de Treball i Afers Socials (2007), l'any 2005 hi havia a tot el territori espanyol un total de 14.617 menors de 18 anys atesos en centres residencials per mesures de protecció, és a dir, 191,7 per cada 100.000 infants. És interessant i ben fàcil fer una *enquesta* en qualsevol entorn social (universitat, treball, organització en la que es participa, agrupació ciutadana...) i comprovar quantes persones tenen alguna idea remota d'aquesta xifra... a la qual caldria afegir-n'hi 18.715 que vivien aquell mateix any en acolliment familiar sense els seus progenitors, també per raons protectores. Aquest desconeixement se l'ha anomenat *invisibilitat estadística* de la infància (Verhellen, 1992), malgrat que no és sols estadística. En alguns països i en alguns entorns socials aquesta invisibilitat ha baixat molt de la Convenció ençà; en d'altres gens. En quins entorns ens movem cadascú de nosaltres?

Alt consens de baixa intensitat

Certament, sembla que partim d'un ampli consens sobre el principi que *els infants tenen drets i cal respectar-los i fer-los respectar*. Si ja estem tots d'acord, en deriva la convicció que no cal parlar-ne gaire més (per convèncer a qui n'hauríem de parlar, si estem tots d'acord?). Per exemple, al planeta terra s'han escrit llibres contra gairebé tots els drets que puguem imaginar: contra la democràcia, contra els drets de la dona, contra la igualtat de grans conjunts d'éssers humans... Però no sembla que hi hagi llibres contra els drets dels infants; potser amb el temps n'hi haurà; potser els que estan en contra prefereixen la pràctica, més que la defensa escrita de la seva opinió, com passa amb els esquadrans de la mort a Colòmbia i Brasil ... Sovint m'he referit als drets dels infants com una qüestió d'alt consens. Però es tracta d'un alt consens acompanyat de baixa intensitat (Casas, 1998).

Taula 1. Exemples de les dificultats de passar de la teoria a la pràctica dels drets dels infants

El principi	La pràctica
Els infants són éssers humans.	Fins a 1989 (fa quatre dies, en termes històrics) no existeix ni un sol document que reconegui els infants com a subjectes de dret, en dret internacional.
Una gran majoria dels drets humans són de tots els éssers humans, és a dir, són universals.	A la Convenció de NU sobre els Drets de l'Infant va fer falta tornar a incloure un seguit de drets civils ja reconeguts per a <i>tots els éssers humans</i> en tractats internacionals, perquè no es considerava clar que fossin aplicables també als infants (drets a la llibertat de pensament, d'expressió, a la intimitat, ...).
Els infants tenen dret a què es consideri el seu <i>superior</i> interès, quan els seus drets es confronten amb els drets dels adults.	Sovint els adults no tenim suficient temps, experiència, habilitats o competències per relacionar-nos amb els més joves de <i>formes noves</i> (com ja fem entre adults, per molt que ens costa), sense imposar la nostra autoritat, o la nostra opinió, o posar els nostres drets per davant dels seus.

Tanmateix, l'anàlisi de l'alt consens i la baixa intensitat amb els drets a la Provisió i a la Protecció, bo i que requereix moltes matisacions, no es pot mantenir quan passem a la tercera "P" (Aguinaga i Comas, 1991). Crec que gràcies al conjunt de drets a la Participació, que no ocupen gaires articles de la Convenció, hem pogut presenciar importants debats, i també vertaderes baralles argumentals entre conjunts d'adults, mostrant clarament que no estem pas tan d'acord com sembla.

Joves i infants en la vida social

L'any 1992, la Conferència permanent de poders locals i regionals d'Europa va aprovar la Resolució 237 (1992) sobre la ***Carta de Participació dels Joves en la vida municipal i regional***. En aquest document es dedica un apartat a relacionar alguns dels principals *obstacles a la participació* dels joves a la vida social, on n'hi apareix un de ben curiós:

- L'opinió que molts adults tenen dels joves, associant-los amb la immaduresa, la inexperiència i la manca de confiança en si mateixos.

Sis anys després, el Comitè de Ministres del Consell d'Europa va fer als Estats Membres la seva Recomanació N. R (98)8 sobre la ***Participació dels infants en la vida familiar i social*** (18 setembre 1998, sessió 641 de la trobada de primers secretaris). També aquest document inclou un llistat dels *obstacles a la participació* dels infants en la vida familiar i social, i, en primer lloc, en destaca:

- L'opinió que molts adults tenen dels infants, i de la seva participació.

Aquestes indicacions emanades d'organismes internacionals potser haurien d'haver generat molta més anàlisi. Els psicòlegs sabem que les opinions de vegades es resisteixin molt al canvi; i si es troben ancorades en representacions socials molt arrelades, encara més (Casas, 2006). Però ja fa molts anys que amb diferents paraules, els científics socials sabem allò que Ogburn sintetitzava el 1922 en una frase ben senzilla: *La cultura material canvia molt més ràpidament que la cultura no-material*. Els humans acceptem molt més fàcilment que les nostres vides canviïn com a conseqüència de la penetració de nous *instruments* tecnològics (pensem en el mòbil, o Internet), que no pas com a conseqüència de deixar-nos convèncer que cal canviar d'idees, de costums, de normes, de maneres de veure les coses o de formes de relacionar-nos. Això val molt especialment amb les nostres idees sobre el conjunt de la població anomenat *infància*, i amb les nostres creences sobre el lloc que ocupa a la societat i la manera com ens hi hem de relacionar com a *generació adulta*.

Les opinions de vegades es resisteixin molt al canvi

Drets dels infants i qualitat de vida

A cada societat, en cada moment històric d'aquesta societat, els seus membres comparteixen majoritàriament (Casas, 1998):

- una manera d'entendre què és la infància, de quines són les seves *característiques*, de com cal tractar els infants, de què es pot esperar d'ells i elles; la infància ens sembla una *realitat*, que es percep com una mena de *veritat* sobre la que només hi ha una manera d'entendre-la. Això ens duu a una *lògica* àmpliament compartida a cada societat sobre *què són* els

infants, i quins són els drets dels infants. Si bé que molt lentament, aquesta representació va canviant al llarg del temps, submergida en la història de cada societat. Hi ha formes de disciplina que fa unes dècades semblaven indiscutiblement educatives i ara ens semblen cruels.

- una manera de concebre quins problemes dels infants són *socials*, és a dir, exigeixen respostes de la societat o dels seus representants (les administracions públiques). Els problemes socials apelen a una responsabilitat col·lectiva i no poden quedar amagats amb aquella limitació tradicional de que “són coses de la vida privada”. Molts *drets* dels infants han estat concebuts durant segles com una qüestió que cal resoldre en escenaris privats, sense que les autoritats *públiques* s’hi hagi de ficar. Avui dia, al nostre entorn social, sembla que el maltractament físic, l’abús sexual o la pornografia infantil ja s’ha legitimat com a problemes socials. Podem dir que tenim igualment legitimats els maltractaments psicològics, o els institucionals, per exemple?
- unes idees de què cal fer davant dels problemes reconeguts com a socials. Serien les formes d’actuació social considerades *lògiques*.

Ha canviat molt l’opinió dels adults pel que fa als drets dels infants els darrers 18 anys? El fet que no es respectin prou els seus drets és ara considerat més problema social que fa uns anys? Aquests canvis es relacionen amb la Convenció? O, per filar més prim, posant com exemple una preocupació capdavantera de la nostra societat, *la qualitat de vida*: Quan els drets dels infants són més respectats en una societat, considerem que la qualitat de vida en aquella societat ha millorat?

Qüestions de fons

Quan discutim sobre els *drets dels infants a la participació social*, Winter (1995) ens assenyala el que ell anomena “les qüestions de fons”, que sintetitza de la següent manera:

- És una temàtica sobre la que es poden trobar opinions fortament divergents.
- És condicionada per les pors adultes a les generacions més joves (discursos moralistes: educació *versus* poder, emancipació *versus* disciplina).
- Els més joves han estat *gestionats* gradualment per tants experts, polítics i investigadors, que les seves pròpies veus semblen haver estat oblidades.
- Les relacions adults-joves són plenes de paradoxes: Volem el millor, els situem en pedestals, però al mateix temps hem anat delimitant el seu desenvolupament de forma cada cop més restrictiva. Les seves possibilitats d’*experienciar* el món i la vida de forma directa ha anat disminuint de manera gradual.
- No escoltar, no implicar activament, també són formes d’educar socialment.

Els adults, quan ens comparem amb els joves (inclosos els *més joves*), sempre ens pensem a nosaltres mateixos i mateixes com els que ja hem arribat a un determinat *nivell* (maduresa) i a una determinada *estabilitat*. Des d'Aristòtil, la societat occidental no ha deixat mai de preguntar-se *on anirem a parar amb aquesta joventut d'avui dia, que va perdent tots els valors?* Aquesta ancestral desorientació davant la joventut ens fa sentir molt malament quan els anys 90 del segle recentment acabat vam descobrir, a través de diferents enquestes de l'Eurobarometre i de l'Enquesta Mundial de Valors, precisament sobre els valors que creiem que cal transmetre als fills, que els adults *també* hem canviat tots els nostres valors en pocs anys. El canvi no és patrimoni dels joves. Però sembla que el fet de *no voler reconèixer que canviem socialment* (malgrat canviem) o el fet de *no acceptar la necessitat de canvi d'actituds "en la pràctica", per ser congruents amb el que defensem "com a principis"*, són més freqüentment patrimoni de molts adults. Les *lògiques* adultes també es modifiquen amb el pas del temps i amb els canvis del nostre entorn sociocultural. Les nostres maneres *lògiques* d'entendre què són els infants van variant. Tot el que és *fora de discussió* en relació amb els infants és relatiu a un context social i històric.

En fòrums on es parla dels drets dels infants a la participació hem sentit moltes vegades com algú alçava la veu per reivindicar que parléssim més dels deures i menys dels drets dels infants. Mai no he sentit ningú, ni en aquests fòrums ni en d'altres llocs, que es manifestés en contra que els infants o joves tinguin deures. Aleshores, a què ve aquesta pregunta?

Dèficit de drets

La Revolució francesa va ser fruit d'un dèficit de drets humans. Pocs han estat en contra que drets i deures ciutadans siguin inseparables. La història sembla indicar-nos que el dèficit ha estat molt més sovint pel costat de la manca de drets, que no pas de la manca de deures... perquè en el fons sí que hi havia molts que, si no estaven en contra de reconèixer drets *als altres* (als del grup social que no els podia exercir), almenys necessitaven resistir-s'hi, perquè els era difícil acceptar un canvi d'aquestes dimensions.

Quan parlem dels drets dels infants, posem pel davant un dèficit històric. I això no és anar contra ningú. La gran pregunta que sense fer-la ens ha desvetllat la Convenció és: *hi ha drets humans que tenen tots els éssers humans? TOTS? Independentment de la seva edat?* Ja sabem (sempre ho hem sabut) que hi ha drets humans *diferents* segons l'edat. Però aquesta no era la qüestió; com no ho eren tampoc els deures. La qüestió és si hi ha algun dret humà igual quan es té un any, set, catorze, vint-i-vuit, quaranta, seixanta o cent anys.... N'hi ha? Aleshores, per què ni la mateixa Convenció es va atrevir a escriure que alguns drets no poden ser objecte de *discriminació per raó d'edat*?

Quan parlem dels drets dels infants, posem pel davant un dèficit històric

Drets iguals?

Podríem intentar fer una llista dels drets que no sembla que hagin de ser diferents segons l'edat: dret a la vida, a menjar, a aixopluc, a un nom, a una nacionalitat, a sanitat, a cultura, a un tracte digne... Possiblement la llista és molt llarga. Per què no la fem? Per què sempre apareix la necessitat de fer la llista dels drets que NO poden ser iguals?

Als adults ens apareix la por de perdre l'autoritat

Sembla que compartim alguna lògica que ens diu que “això no pot ser”. Els infants i els adults “no podem ser iguals”, “no som iguals”... Aquesta lògica compartida ens indica que estem tocant una representació social profundament arrelada a la nostra cultura, i que no ens agrada gens que ens la qüestionin. Què passaria si els infants *tinguessin* molts drets igual que els adults? Doncs ho hem vist en alguns programes de televisió en què s'ha explorat aquesta qüestió mitjançant entrevistes: als adults ens apareix la por de *perdre l'autoritat*. L'autoritat adulta només es pot exercir i mantenir tenint drets *diferents*?

A principis d'aquest any han estat ben sorprenents els resultats de les enquestes i entrevistes fetes per alguns diaris arran d'un projecte de llei perquè esdevinguin il·legals a l'Estat espanyol els càstigs corporals (i, per tant, les bufetades “educatives”) (vegeu *El Periódico de Catalunya* de data 13-12-07). Aparentment, més de la meitat dels ciutadans i molts experts es van manifestar en contra d'aquesta il·legalització. És possible fer les coses d'altres maneres (entre els adults ja hem abolit els càstigs corporals...), cal aprendre a fer-ho d'altres maneres (altres habilitats i competències, que no són receptes que ens explicaran per la televisió en un minut perquè no tenim temps per perdre...), i, per això, cal ser oberts a canviar la manera de fer-ho (com ja han fet altres 17 països europeus abans que nosaltres, sense que s'enfonsés res).

Taula 2. Països europeus en què el càstig corporal als infants era explícitament prohibit per la llei abans de 2008.

• Suècia (1979)	• Bulgària (2000)
• Finlàndia (1983)	• Alemanya (2000)
• Noruega (1987)	• Islàndia (2003)
• Àustria (1989)	• Ucraïna (2004)
• Xipre (1994)	• Romania (2004)
• Dinamarca (1997)	• Hongria (2005)
• Lituània (1998)	• Grècia (2006)
• Croàcia (1999)	• Holanda (2007)

Representacions diverses sobre els nostres nens

Aquestes representacions socials compartides les hem d'analitzar des de la premissa que són lògiques, que *no van contra ningú*; simplement són la manera més habitual de veure la realitat, o de creure *com cal fer les coses*. Simplement creiem (de forma compartida, la majoria d'adults de cada societat) que les coses són *així*, i cal actuar *aixà*. Al llarg de la història sovint no hem pres consciència que les coses es podien veure d'altres maneres, que hi podia haver altres *lògiques*, fins que no hem estat capaços de prendre distància de nosaltres mateixos, de mirar-nos *des de fora*, en perspectiva històrica i cultural. *No ens agrada* que ens diguin que no ho fem bé; però no és això el que ens diuen les crítiques a les representacions socials majoritàries que tenim sobre els nostres infants. Només ens diuen que ens ho podem representar també d'altres maneres. I, de fet, ja ho hem fet sovint al llarg dels darrers anys. Vegem-ne alguns exemples:

- Fins fa ben poc consideràvem que els infants adoptats més valia que no sabessin els seus orígens. Les mares que abandonaven els seus fills tenien dret a restar en l'anonimat. Ara pensem que els infants, en arribar a una determinada edat, tenen **dret a saber els seus orígens** i això preval sobre els drets de la mare.
- També hem pensat, durant segles, que més val allunyar els infants maltractats o negligits de la seva família biològica, perquè globalment resulta un *mal exemple* i sovint se'n minimitzaven els contactes quan els infants eren acollits fora de la llar, en centres de protecció. Ara pensem que cal respectar i enfortir els vincles afectius dels infants amb aquells membres de la família que en mantenen una relació positiva. Els infants tenen **dret a mantenir els vincles afectius que els siguin positius** per al seu desenvolupament.
- S'ha considerat que els avis i àvies dels infants maltractats o negligits no podien ser bons acollidors dels néts, perquè el més probable és que hi hagués una "transmissió generacional" del maltractament (és a dir, el més probable és que un pare maltractador hagués estat educat per avis maltractadors). Avui sabem que aquesta potencial transmissió només acaba incidint negativament en l'atenció dels néts i nétes en un percentatge relativament baix i controlable de casos i que, el més freqüent és que els avis i àvies siguin excel·lents acollidors d'aquests infants, quan els progenitors no ho són o no ho poden ser. Els infants tenen **dret a ser acollits a la seva família extensa**, si això no els resulta perjudicial.
- Sempre s'ha cregut que les famílies pobres donen una atenció de *baixa qualitat* als seus fills i filles, i per això es considerava preferible donar als infants en adopció a famílies benestants. Els infants tenen **dret a viure amb la seva família**, sense discriminació per la condició d'aquesta, la qual té dret a rebre el suport necessari per a la correcta atenció dels seus fills.

- Sempre s'havia cregut que no hi ha cap problema en separar els germans, perquè és millor que els nens s'eduquin amb nens i les nenes amb nenes. Avui la convivència d'ambdós sexes es considera majoritàriament com un gran avantatge educatiu. Els infants tenen **dret a no ser separats dels seus germans i germanes**.
- Durant molt de temps no s'ha considerat un problema el fet d'etiquetar les víctimes per tal de protegir-les. No es veu cap problema en fer registres d'infants abusats o maltractats, però sí que s'acostuma a considerar legalment inacceptable fer llistes d'abusadors o maltractadors. Els infants víctimes han estat els grans oblidats dels nostres sistemes de justícia. Els infants víctimes tenen **dret a no ser doblement victimitzats** pels jutges, la justícia i d'altres institucions, i tenen **dret a rebre el suport adequat**.

Conclusió

Els humans tenim una gran tendència a cercar *primer* el que ens diferencia els uns dels altres, *abans* de cercar el que ens fa semblants. Això ha condicionat les relacions entre grups humans, *categories* de persones (homes/dones; autòctons/immigrants; païos/gitanos; blancs/negres...) i, també, entre generacions. Contra corrent d'aquests processos de diferenciació categorial (Casas, 1996), un dels grans avenços de la història emergeix quan tots els humans ens veiem pertanyent a una mateixa supracategoria: la dels éssers humans, la dels portadors de drets humans universals.

La gran contribució de la Convenció de les Nacions Unides sobre els Drets de l'Infant és que els infants pertanyen a la supracategoria de *tots* els éssers humans amb drets humans universals

La gran contribució de la Convenció de les Nacions Unides sobre els Drets de l'Infant és que ha promogut directament o indirectament dinàmiques internacionals que fan que ens plantegem que els infants pertanyen a la supracategoria de *tots* els éssers humans amb drets humans universals, i deixin de ser els de l'*altra categoria*, els que sobretot "encara no són com nosaltres", i, per tant, *no poden* tenir drets *iguals*. Aquestes dinàmiques només han començat. Ara la major part del camí està encara per recórrer.

Per anar més enllà caldrà observar un canvi substancial en les relacions intergeneracionals, en la que els adults deixem de sentir recels i posar traves a un canvi social necessari, i passem a ser proactius en la generació d'espais que facilitin molt més protagonisme infantil en la vida social, per tal que nois, noies i adolescents puguin exercitar i acumular experiències concretes, de manera continuada i estable, que els permeti exercir de manera responsable el seu dret a la participació social.

Bibliografia

Aguinaga, J.; Comas, D. (1991), *Infancia y adolescencia: La mirada de los adultos*. Centro de Publicaciones. Ministerio Asuntos Sociales. Madrid.

Casas, F. (1995), “La participación de los niños y niñas en la sociedad europea”. *Infancia y Sociedad*, 31/32, 37-49.

Casas, F. (1997), “Quality of life and the life experience of children”. A E. Verhellen: *Understanding children's rights. Second International Interdisciplinary Course on Children's Rights*. University of Ghent (Belgium).

Casas, F. (1998), *Infancia: Perspectivas psicosociales*. PPU. Barcelona.

Casas, F. (1999), “Infancia y participación en el marco de la ciudad”. A Institut d'Educació de l'Ajuntament de Barcelona: Por una ciudad comprometida con la educación, vol. 1, 491-506. Ajuntament de Barcelona. Barcelona.

Casas, F. (2006), “Infancia y representaciones sociales”. *Política y Sociedad*, 43, 1, 27-42. ISSN: 1130-8001.

Casas, F. (2007), “La participación social de la infancia: Ventajas personales y beneficios colectivos”. A Acción Educativa (Ed.): *IV Encuentro la ciudad de los niños*. Acción Educativa, 28-55. Madrid.

Casas, F.; Saporiti, A.; González, M.; Figuer, C.; et al. (2005), *Tres miradas a los derechos de la infancia*. Plataforma de Organizaciones de Infancia. Madrid.

Council of Europe (1996), *The rights of the child. A European perspective*. Council of Europe Publishing. Strasbourg.

Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales (2007), Estadística básica de medidas de protección a la infancia. MTAS. Madrid.

Verhellen, E. (1992), “Los derechos del niño en Europa”. *Infancia y Sociedad*, 15, 37-60.

Winter, M. de (1995), *Children as fellow citizens. Participation and commitment*. Radcliffe Medical Press. Oxford.

